

GRAMMATİK METAFOR SİSTEMLİ FUNKSIONAL DİLÇİLİYİN ƏSAS ANLAYIŞLARINDAN BİRİ KİMİ

Giriş. Məlum olduğu kimi, dilçiliyin inkişaf tendensiyaları zaman içərisində dəyişir ki, həmin dəyişikliklər, hər şeydən əvvəl, özünü müəyyən bir anlayışa münasibətdə göstərir. Sinxron dilçiliyin sütunlarından biri (və ən mühümü) qrammatika anlayışı da dil haqqında elmin tarixində həmişə eyni anlamda işlənməmişdir. Dilçiliyin təşəkkülü dövründə dini və fəlsəfi ənənələr əsasında formalaşan hind, yunan, ərəb və s. kimi qrammatik kanonlar Por-Royal miqyasında universallıq qazandı. Belə ki, Por-Royalçılar hesab etdirdi ki, cümlə strukturunun formalaşması ağıla əsaslanır və təfəkkürlə sıx əlaqəlidir. Təfəkkür də öz növbəsində mistik və ya qeyri-müəyyən deyil, əksinə realist və məntiqi qaydalara əsaslanır. XIX əsrin əvvəllərində dilçilikdə yeni mərhələ kimi müqayisəli qrammatika meydana çıxdı ki, həmin qrammatika dilin mahiyyətini və struktural fərqlərini araşdırmaq üçün qrammatikanı əsas tədqiqat obyektinə kimi qəbul etdi. XX əsrə doğru qrammatikaya baxışda ənənəvi yanaşma F.de Sössür şəxsində struktur baxışa çevrildi. Bu baxış isə, iyerarxik əlaqələri aşaraq, dilin sintaqmatik və paradiqmatik münasibətlər vasitəsilə daha mükəmməl izahını təmin edir.

Əsas hissa. F.de Sössürün ideyaları əsasında təşəkkül tapan struktur dilçilik məktəbləri "ideya müəllimi"nin fikirlərini davam etdirsələr də, ona yeni perspektiv qazandırılar. Xüsusilə, Amerika dilçiliyində keçən əsrin 60-cı illərində, əgər belə demək mümkündürsə, bir-birinə zidd iki baxış bucağı (qrammatika!) formalaşır ki, onların əsasında (söhbət törədici qrammatika və sistemli funksional qrammatikadan gedir) dilin daha yüksək səviyyəli bir struktur olan cümlədən öyrənilməsi fikri dayanırdı. Və burada cümlə bir tərəfdən ənənəvi qrammatika əsasında struktur cəhətdən, digər tərəfdən isə, aktual (kommunikativ) qrammatika əsasında funksional cəhətdən təhlil olunur.

Dilin qrammatik quruluşuna funksional baxış M.Hallideylə kuliminasiya nöqtəsinə çatır. O nöqtəyə ki, onun yaratdığı təlim "Sistemli funksional dilçilik (qrammatika)" adlanaraq dil haqqındakı elmin tarixində özünəməxsus ideyaları olan məktəb yaratmışdır.

M.Hallidey "Funksional qrammatikaya giriş" adlı fundamental əsərində formal dilçilikdə (əsasən, törədici qrammatikada) "sintaksis" termininə üstünlük verilməsinə qarşı onun yalnız qrammatikanın bir hissəsi olduğunu vurğulayır, digər tərəfdən göstərir ki, "sintaksis" terminindən istifadə etmək üçün başqa bir səbəb də var. Bu söz müəyyən bir istiqamətdə irəliləməyi nəzərdə tutur, belə ki, dil formalar sistemi kimi şərh edilir və bu formalara daha sonra mənalər əlavə olunur. Qərb dilçiliyi tarixində, qədim Yunanıstandan başlayaraq, məhz bu istiqamət götürülmüşdür: əvvəlcə sözlərin formaları (morfolojiya) öyrənilmişdir; sonra isə sözlərin formalarını izah etmək üçün qrammatikaqarar cümlələrin formalarını (sintaksis) araşdırmışlar və formalar müəyyən edildikdən sonra belə bir sual meydana çıxmışdır: "bu formalar nəyi ifadə edir?" [2, s. 14]. Və əlavə edir ki, "funksional qrammatikada istiqamət əksinə olur. Dil mənalər sistemi kimi şərh edilir və bu mənalərin reallaşmasını təmin edən formalarla müəyiyyət olunur. Burada sual belə qoyulur: "bu mənalər necə ifadə olunur?". Bu yanaşma dilin formalarını fərqli bir perspektivdən göstərir: onları məqsədin özü kimi deyil, məqsədə çatmaq üçün bir vasitə kimi qəbul edir" [2, s. 14]. Göründüyü kimi, M.Hallidey tərəfindən yaradılan sistemli funksional qrammatika təxminən eyni dövrdə yaranan N.Xomskinin törədici qrammatikasına qarşı dururdu. Belə ki, sistemli funksional qrammatika dili, əsasən, mənaya (yəni funksiyaya) görə öyrənir, törədici qrammatika isə formaya əsaslanan daha inkişaf etmiş bir dilçilik nəzəriyyəsidir. M.Hallidey hesab etirdi ki, dilçilik konkret cümlələrin funksiyalarını və dərin strukturunu nəzərə almadan təsvir etməlidir. O, dilin, əsasən, cümlələrin funksiyasına, yəni nətiqin bu cümlə ilə ifadə etmək istədiyi məqsədə yönəldiyini vurğulayıb. Əksinə, N.Xomski dilçiliyin yalnız sintaktik strukturları təsvir etməklə kifayətlənməməli, eyni zamanda dilin necə qurulmasının səbəblərini izah etməli olduğunu müdafiə edirdi. Beləliklə, N.Xomski formaları funksiyadan və mənadan müstəqil şəkildə xarakterizə edirdi, halbuki M.Hallidey funksiyanın və mənənin formanın yaranmasında əhəmiyyətli rol oynadığını düşündü.

Ümumiyyətlə, qrammatikanı mənə və kontekstdən ayrı bir fenomen kimi qəbul edən ənənəvi qrammatikaqararlar fərqli olaraq, funksionalistlər dili sosial semiotik sistem kimi nəzərdən keçirirdilər ki, onun məzmun və forması həmişə kontekst və nətiqin kommunikativ məqsədlərindən asılı olur.

Funksional baxımdan bir mətnin təhlilinə onun konteksti və növü (register və janr) ilə başlamaq lazımdır. Bu aspektlər üç kontekstual dəyişənlə sıx bağlıdır: sahə (müzakirə olunan mövzu), tenor (iştirakçılar arasındakı münasibət) və rejim (ünsiyyət kanalı). Bu dəyişənlər izah edir ki, fərdlərin dil istifadəsi, əsasən, funksiyalara bağlıdır.

M.Hallidey sözügedən əsərində yazır ki, "dil mənasında əsas komponentlər funksional komponentlərdir. Bütün dillər iki əsas mənə növü ətrafında təşkil olunmuşdur: "ideoloji" və ya reflektiv və "şəxslərərası" və ya aktiv. Hazırkı nəzəriyyənin (funksional qrammatikanın – S.H.) terminologiyasında

“metafunksiyalar” adlanan bu komponentlər dil sisteminin bütün istifadələrinin əsası təşkil edən iki ümumi məqsədin təzahürələri: (i) mühiti anlamaq (ideoloji) və (ii) oradakı digər insanlara təsir etmək (şəxslərərsi). Bunlarla birlikdə üçüncü metafunksional komponent – “tekstual” da mövcuddur ki, bu da digər ikisinə aktualıq qazandırır” [2, s. 13].

Bu üç metafunksiya üç kontekst parametri ilə əlaqəlidir: ideoloji metafunksiya sahə ilə, şəxslərərsi metafunksiya tenor ilə və tekstual metafunksiya rejim ilə. Qrammatikanın funksional komponentləri ilə register kateqoriyaları arasında bu əlaqə mərkəzi əhəmiyyət daşıyır. Məhz bu əlaqə sayəsində kontekst əsasında bir danışanın istifadə edəcəyi konkret reallaşdırma müəyyən edilə bilər və yalnız bu yolla kontekst və dili həqiqətən anlamaq mümkündür. C.Martin “Dil, rejim və janr” adlı məşhur məqaləsində göstərir ki, “bu, sistemli dilçiliyin qrammatik sübutlara əsaslanaraq sahə, rejim və tenorun mahiyyəti haqqında mübahisə aparmasına imkan yaradır, eyni zamanda dilin niyə məhz bu formada olduğunu izah etməyə bir yol təqdim edir” [6, s. 154].

Eyni zamanda, metafunksiyalar dilin çoxqatlı strukturunu ilə birbaşa əlaqəlidir və bu qatlar vasitəsilə dilin spesifik kontekstdə necə formalaşdığını müəyyən edir. “Sistemli funksional dilçilikdə əsas terminlər” də həmmüəllifləri göstərir ki, “Dilin təşkilindəki qatlar semantika, leksikoqrammatika, fonologiya (qrafologiya) və fonetika ilə ibarətdir; kontekst isə dilin üzərində yerləşən bir qat kimi şərh edilir” [7, s. 205].

Təbəqələşmə dilin dinamikliyini və inkişafını təmin edir, çünki səviyyələr arasında keçidlər nə sabitdir, nə də dəyişməz, əksinə, onlar parçalanıb başqa yerdə yenidən formalaşa bilər. Bu, xüsusilə, eyni semantik mənanın fərqli leksikoqrammatik kateqoriyada kodlaşdırılması kimi xarakterizə olunan qrammatik metafor fenomenində özünü göstərir.

“Sistemli funksional dilçiliyə dair davamlı bələdçi”də göstərilir ki, “metafor semantika və leksikoqrammatika arasında çarpaz əlaqədir. Burada bir mənanın uyğun şəkildə ifadə edildiyi a ifadəsi əvəzinə b ifadəsi istifadə olunur. Ritorika və üslubiyyatda “metafor” yalnız leksik metafor ilə məhdudlaşır, yəni burada a və b leksik vahidlərdir. Sistemli funksional dilçilikdə (SFD) isə bu anlayış qrammatik metaforu da əhatə edir. Burada a və b qrammatik siniflər və/və ya səviyyələr ola bilər. Məsələn: (konkurent) *farms produce(d) wheat* → (metaforik) *farm wheat production*. Qrammatik metafor həm ideoloji, həm də şəxslərərsi metafunksiyalarda özünü göstərir” [5, s. 205].

Feil formasında olan hərəkətin isimləşərək fərqli şəkildə ifadə olunma hallarına müxtəlif dillərdə rast gəlinir ki, bu da qrammatik metafora dair ən sadə nümunələrdən ola bilər. Məsələn, ingilis dilində “give an answer”, “make a suggestion”, “have an effect” və s. Bu tipli nominalizasiya formaları SFD-yə görə qrammatik metafor və ya inkonkurent forma adlanır. M.Hallidey göstərir ki, “nominalizasiya qrammatik metafor yaratmaq üçün ən güclü vasitədir. Bu üsulla proseslər (uyğun şəkildə fellərlə ifadə olunan) və xüsusiyyətlər (uyğun şəkildə sıfatlarla ifadə olunan) metaforik olaraq isim kimi ifadə edilir; onlar cümlə daxilində proses və ya xüsusiyyət kimi deyil, isim qrupunda əşya kimi funksionalaşır” [3, s. 656].

Qrammatik metafor fenomenin aydınlaşdırmaq üçün metafora ənənəvi yanaşma tərsinə çevrilir. “Təcrübəni məna vasitəsilə şərh etmə” əsərinin müəllifləri hesab edir ki, “metafora ənənəvi yanaşma ona “aşağıdan” baxmaq və müəyyən bir ifadənin nə demək olduğunu soruşmaqdır. Məsələn, leksik metafor olan *flood (sel)* ya sözün əsl mənasında su basqını, ya da metaforik mənada güclü bir hiss deməkdir, məsələn, *she felt a flood of relief (o, rahatlıq seli hiss etdi)*. Lakin biz ona “yuxarıdan” baxıb soruşa bilərik ki, güclü hiss necə ifadə olunur? O zaman deyərdik ki, bu ya sözün əsl mənasında she felt very relieved (*o, çox rahatladı*) kimi ya da metaforik şəkildə *she felt a flood of relief (o, rahatlıq seli hiss etdi)* kimi ifadə olunur” [4, s. 232].

Və əlavə olunur ki, “Leksik və qrammatik metafora iki ayrı fenomen deyil; onlar təcrübəni anlamaq üçün semantik resurslarımızı genişləndirməyə imkan verən eyni ümumi metaforik strategiyanın aspektləridir. Onlar arasındakı əsas fərq incəlik dərəcəsidir. Qrammatik metafora, ümumi xarakter daşıyan iki fərqli sahənin biri digərinin termini ilə yenidən qurulmasını nəzərdə tutur” [4, s. 233].

“İngilis dilinin funksional analizi” kitabının müəllifləri T.Bloor və M.Bloor qrammatik metaforun ənənəvi (leksik) metafora bənzərliyi fikrini müdafiə edərək göstərilir ki, “qrammatik metafor, əsasən, leksik səviyyədə reallaşan ənənəvi metaforla oxşarlıq təşkil edir, çünki hər ikisi məna ifadəsinin daha birbaşa və yad əlaqəli yol ilə reallaşdırılması arasında bir seçim ehtiva edir. Lakin bu seçim leksik deyil, mövcud qrammatik seçimlər çərçivəsində edilir edilir, yəni bir söz və ya anlayış digərinin yerinə qoyulmasından daha çox, bir qrammatik formanın digəri ilə əvəz olunması ilə bağlıdır. Bununla belə, bu seçim, adətən, “məna”da daha əhəmiyyətli fərqlərə səbəb olur” [1, s. 127].

Nəticə. Nəticə olaraq, qrammatik metafor semantika və leksikoqrammatika arasında çarpaz əlaqə yaradaraq, məna ifadəsinin daha kompleks və dolayı yollarla reallaşdırılmasını təmin edir. Leksik metaforla oxşarlıq təşkil etsə də, qrammatik metafor qrammatik səviyyədə baş verən transformasiyalarla fərqlənir və nominalizasiya kimi üsullarla məna dəyişikliyinə səbəb olur. Bu fenomen dilin inkişafına, məna resurslarının genişlənməsinə və müxtəlif kommunikativ tələblərə uyğunlaşmasına xidmət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bloor T., Bloor M. The functional analysis of English, 2nd edition, London: Arnold, 2004, 315 pg.
2. Halliday M.A.K. An Introduction to Functional Grammar, London: Edward Arnold, 1985, 387 p.
3. Halliday M.A.K. An Introduction to Functional Grammar, 3rd edition, New York: Oxford University Press, 2004, 689 pg.
4. Halliday M.A.K., Christian M.L.M. Matthiessen. Construing experience through meaning. London, New York: Cassell, 1999, 657 pg.
5. Halliday M.A.K., Webster J. (Hrsg.) Continuum companion to systemic functional linguistics. London, New York: Continuum, 2009, 299 pg.
6. Martin J. “Language, Register and Genre”. In: Burns, Anne und Caroline Coffin (Hrsg.), Analyzing English in a global context, London, New York: Routledge, 2001, pg. 149–166.
7. Matthiessen Christian M.I.M., Kazuhiro T., Marvin L. Key terms in systemic functional linguistics, London, New York: Continuum, 2010, 308 pg.

Açar sözlər: sistemli funksional dilçilik, qrammatika, leksik metafor, qrammatik metafor, məna

Keywords: systemic functional linguistics, grammar, lexical metaphor, grammatical metaphor, meaning

Ключевые слова: системно-функциональная лингвистика, грамматика, лексическая метафора, грамматическая метафора, значение

Xülasə

Qrammatikanın tarixi inkişafı məntiqi və normativ baxışlardan başlayaraq struktur və funksional yanaşmalara qədər uzanır. Hallideyin sistemli funksional qrammatikası N. Xomskinin törədici qrammatikasına qarşı dili, əsasən, mənaya və funksiyaya görə bəyənir. Funksional baxışa görə, qrammatikanın əsas məqsədi məna ifadə vasitələrini və kontekstə uyğun dəyişiklikləri araşdırmaqdır. Qrammatik metafor fenomeni bu yanaşmanın mühüm elementlərindən biri olub, nominalizasiya kimi üsullarla dilin ifadə imkanlarını genişləndirir. Bu fenomen semantika və leksikoqrammatika arasında çarpaz əlaqə yaradaraq, məna ifadəsini daha kompleks və dolayı yollarla təmin edərək dilin çevikliyini artıran əsas mexanizmlərdən biri kimi fəaliyyət göstərir.

Grammatical Metaphor as a Key Concept in Systemic Functional Linguistics Summary

The historical development of grammar extends from logical and normative perspectives to structural and functional approaches. Halliday's systemic functional grammar opposes Chomsky's generative grammar by primarily studying language in terms of meaning and function. From a functional perspective, the main goal of grammar is to examine meaning-making mechanisms and context-dependent transformations. The phenomenon of grammatical metaphor is one of the key elements of this approach, expanding the expressive potential of language through processes such as nominalization. This phenomenon establishes a cross-connection between semantics and lexicogrammar, enabling more complex and indirect ways of meaning expression, thus functioning as a fundamental mechanism that enhances linguistic flexibility.

Грамматическая метафора как одно из ключевых понятий системно-функциональной лингвистики Резюме

Историческое развитие грамматики охватывает от логических и нормативных подходов до структурных и функциональных. Системно-функциональная грамматика Халлиди противопоставляется генеративной грамматике Н. Хомского, так как она изучает язык, прежде всего, через значение и функцию. С функциональной точки зрения основной целью грамматики является исследование средств выражения смысла и изменений, соответствующих контексту. Являясь важным элементом этого подхода, феномен грамматической метафоры расширяет выразительные возможности языка через такие процессы, как номинализация. Этот феномен устанавливает перекрестную связь между семантикой и лексикограммой, обеспечивая более сложные и косвенные способы выражения смысла, и функционирует как основной механизм, повышающий гибкость языка.

Rəyçi: dos.N.Əfəndiyeva